

СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ «ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА» У КОНТЕКСТІ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

Сичевський В. В.

У статті досліджено підходи до визначення терміну «верховенство права» та його зв'язок із концепцією прав людини.

Розглянуто підходи до цього терміну, що застосовуються в рамках ООН та Венеціанської комісії Ради Європи, а також погляди на неї низки вітчизняних та зарубіжних науковців.

Констатовано, що спільним у підходах до визначення цього поняття є його зв'язок із ідеєю прав людини, а також забезпечення юридичної рівності громадян перед законом, побудованим за принципами природного права.

Верховенство права становить собою механізм розвитку нормативно-правової основи, на ґрунті якої владні повноваження здійснюються відповідно до узгоджених правил, що гарантують захист прав людини. Без ефективного верховенства права забезпечення прав людини є неможливим.

Водночас, поняття «верховенства права», його зв'язок із правами людини до цього часу залишається дискусійним, що впливає на впровадження цієї концепції в чинне законодавство та правозастосовну практику. У цьому зв'язку доцільним вбачається аналіз підходів до цього поняття, встановлення їх спільних рис та відмінностей.

Важливо відзначити, що у сучасній правовій думці, вираженій, у т.ч. в Загальній декларації прав людини 1948 року [2], верховенство права розглядається і як запобіжник ситуації, коли особа втрачає можливість захистити свої права у мирний спосіб і вимушена звертатися до свого права на збройне повстання. Отже, забезпечення цього принципу є важливим для гарантування еволюційного сталого розвитку держави та суспільства, запобігання виникненню радикальних загроз державній безпеці, що можуть призвести до руйнації держави як такої.

Зроблено висновок про те, що, незважаючи на наявність різних підходів до визначення поняття, природи та змісту принципу верховенства права, його сприйняття на рівні правосвідомості робить його прийнятним для врегулювання суспільних відносин.

Ключові слова: права людини, верховенство права, правосвідомість, правова держава, демократія, ООН, Венеціанська комісія Ради Європи, правосуддя, розподіл влади.

Sychevskiy V. V. The essence of the rule of law concept in the context of human rights protection

The article examines approaches to defining the term "rule of law" and its connection with the concept of human rights.

The approaches to this term used within the framework of the UN and the Venice Commission of the Council of Europe, as well as the views of a number of domestic and foreign scientists on it, are considered.

It has been established that the common approach to the definition of this concept is its connection with the idea of human rights, as well as ensuring the legal equality of citizens before the law, built on the principles of natural law.

The rule of law is a mechanism for the development of a normative and legal basis, on the basis of which the powers of authority are exercised in accordance with agreed rules that guarantee the protection of human rights. Without an effective rule of law, human rights cannot be guaranteed.

At the same time, the concept of "rule of law" and its connection with human rights remain debatable, which affects the implementation of this concept in current legislation and law enforcement practice. In this connection, it is considered appropriate to analyze approaches to this concept, establish their common features and differences.

It is important to note that in modern legal opinion expressed, including in the Universal Declaration of Human Rights of 1948 [2], the rule of law is also considered as a safeguard for the situation when a person loses the opportunity to protect his rights in a peaceful way and is forced to resort to his right to armed rebellion. Therefore, ensuring this principle is important for guaranteeing the evolutionary sustainable development of the state and society, preventing the emergence of radical threats to state security that may lead to the destruction of the state as such.

It was concluded that, despite the presence of different approaches to defining the concept, nature and content of the principle of the rule of law, its perception at the level of legal awareness makes it acceptable for the regulation of social relations.

Key words: human rights, rule of law, legal awareness, rule of law, democracy, UN, Venice Commission of the Council of Europe, justice, distribution of power.

Постановка проблеми та її актуальність. Верховенство права становить невід'ємну частину демократії. В його рамках ставиться вимога, аби усі особи, наділені правом приймати рішення, ставилися до кожного із повагою, на ґрунті рівності, розумності та відповідно до приписів закону, при цьому кожен повинен мати право оскаржити будь-які дії влади в судовому порядку, відповідно до справедливих процедур

Важливо відзначити, що у сучасній правовій думці, вираженій, у т.ч. в Загальній декларації прав людини 1948 року [2], верховенство права розглядається і як запобіжник ситуації, коли особа втрачає можливість захистити свої права у мирний спосіб і вимушена звертатися до свого права на збройне повстання. Отже, забезпечення цього принципу є важливим для гарантування еволюційного сталого розвитку держави та суспільства, запобігання виникненню радикальних загроз державній безпеці, що можуть призвести до руйнації держави як такої.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням верховенства права присвячено низку досліджень українських та зарубіжних вчених. Зокрема, становлять значний інтерес роботи С. Головатого, О. Крижової, Р. Падалки, С. Погребняка, П. Рабіновича, О. Скакуна, К. Трихліба та інших. Водночас, науковці дотримуються різних підходів до визначення цього поняття, його зв'язку із правами людини, що обумовлює потребу у їх узагальненні.

Метою статті є розкриття підходів до визначення терміну верховенства права та його зв'язку із правами людини.

Виклад основного матеріалу. Як «права людини», так і «верховенство права» знаходяться у центрі системи західних цінностей, на яких, у свою чергу, ґрунтуються відносини між державою та людиною.

Термін «верховенство права» уперше застосований британським вченим А. Дайсі у 1875 році у контексті конституційного права [1]. На думку цього вченого, принцип верховенства права, поруч із принципом суверенітету, був одним із двох, що формували основи конституційного права Великої Британії. Дайсі вважав, що верховенство права слугує для суверенітету стримуючим принципом і є протиположним до влади держави над особою. Цей принцип став результатом розвитку британського

звичаєвого права, що формувалося суддями впродовж століть і яке не обов'язково мало бути кодифіковано у писаній конституції. Ним також виділялися ключові риси верховенства права. По-перше, це неможливість покарання особи поза випадками явного порушення закону. По-друге, це неможливість для людини перебувати понад законом, універсальність підпорядкування закону усіх суспільних прошарків. По-третє, це те, що верховенство права, на його думку, повинно мати своїм джерелом не писану конституцію, а звичаєве право. Очевидно, що для сучасних правових систем наведена третя риса не є актуальною. Автором так само заперечувалася можливість наявності у держави дискреційних повноважень - аргумент, що також сьогодні не може сприйматися як доречний. В сучасних складних суспільствах та державах, що вступають між собою у все більш ускладнені та розгалужені відносини, дискреція розглядається як необхідний чинник прийняття управлінських рішень. Проте, дискрецію необхідно обмежувати законом, що визначає повноваження, а також і іншими елементами права, зокрема, наданням кожному доступу до справедливих процедур у незалежному та неупередженому суді, а також шляхом забезпечення рівності перед законом, запобігання свавіллю.

Важливо відзначити, що у сучасній правовій думці, вираженій, у т.ч. в Загальній декларації прав людини 1948 року [2], верховенство права розглядається і як запобіжник ситуації, коли особа втрачає можливість захистити свої права у мирний спосіб і вимушена звертатися до свого права на збройне повстання. Отже, забезпечення цього принципу є важливим для гарантування еволюційного сталого розвитку держави та суспільства, запобігання виникненню радикальних загроз державній безпеці, що можуть призвести до руйнації держави як такої.

З цього також випливає, що британська за своїм походженням доктрина верховенства права на сьогодні набула універсального, загальносвітового значення, є цінністю загальнолюдського масштабу. Принаймні на європейському правовому просторі цей принцип розширився на такі поняття, як демократія, забезпечення природних прав людини, недопустимість свавілля влади, її дієве обмеження, забезпечення справедливого судочинства, гуманного кримінального права тощо.

ООН визначає верховенство права як принцип управління, згідно із яким усі фізичні та юридичні особи як приватного, так і державного секторів,

здійснюють свою діяльність відповідно до закону, у межах законодавчо визначених повноважень, контроль за чим здійснюється судовими органами, а самі ці закони мають відповідати міжнародним стандартам у сфері прав людини [3].

Сутність поняття «верховенства права» розкрита у Доповіді Венеціанської комісії 2011 року [4], де також проаналізовано сутність поняття «правової держави». Відповідно до цієї Доповіді, сутність верховенства права полягає у системі чітких приписів права, що забезпечують ставлення до особи на ґрунті дотримання її гідності, рівності та розумності, а також надають можливість оскаржити рішення органів влади у незалежних та неупереджених судах, користуючись при цьому справедливими судовими процедурами. Верховенство права не обмежується виключно вимогами забезпечення дій посадової особи приписами закону - право не може бути зведено лише до писаних норм.

Важливим є зауваження Комісії щодо того, що права людини можуть ставитися під загрозу не лише у результаті дій органів влади, а й внаслідок вчинків приватних суб'єктів, міжнародних та транснаціональних організацій. На нашу думку, це ставить завдання органам державної влади не лише утримуватися від порушення прав людини, а й максимально сприяти їх захисту, у т.ч. від незаконного впливу з боку недержавних суб'єктів.

В історичному контексті, поняття верховенства права сформулювалося як інструмент обмеження державної (урядової) влади, її можливостей порушувати права людини. Ці права розглядалися як права супроти їх узурпації можновладцями. У цьому контексті йшлося виключно про т.з. «негативні права». У подальшому, особливо у другій половині ХХ століття, розуміння прав людини змінилося як на національному, так і на міжнародному рівнях. На сьогодні наявною є тенденція до розширення прав людини шляхом визнання позитивних обов'язків держави забезпечувати дієвий юридичних захист цих прав від зазіхань, у т.ч. з боку недержавних суб'єктів. Мова йдеться про «позитивні обов'язки держави захищати», «горизонтальний вплив фундаментальних прав» [5, с. 13].

Комісія констатує наявність низки ключових елементів поняття верховенства права, що також є притаманними і правовій державі: законність, що включає у себе прозору, підзвітну та демократичну процедуру прийняття та застосування законів; юридичну визначеність; заборону свавілля; доступ до правосуддя у незалежних та

неупереджених судах, що включає і судовий контроль щодо адміністративних актів; повагу до прав людини; заборону дискримінації та забезпечення юридичної рівності.

Однією із базових вимог верховенства права виступає визначеність приписами права повноважень органів публічної влади. Вимога законності щодо дій посадових осіб, окрім іншого, означає, що останні повинні мати можливість вчиняти дії у межах своєї компетенції, тобто діяти у межах наданих їм повноважень, дотримуючись при цьому процесуальних та матеріальних правових приписів. Отже, принцип верховенства права вимагає забезпечення можливості виконання органами влади своїх повноважень.

Слушною є думка про те, що, незважаючи на визнання принципу верховенства права діючим конституційним, його сутність та зміст залишаються нерозкритими, що заважає набуттю ним статусу дієвої основи юридичної практики [6, с. 118]. На міжнародному рівні також визнається той факт, що різні системи права пропонують дещо відмінні тлумачення цього терміну, часто невірно ототожнюючи його із законністю, яка, насправді, виступає лише як його складова. Законність полягає у зобов'язанні фізичних та юридичних осіб дотримуватися вимог закону, що для фізичних осіб означає утримання від його порушення, а для представників влади - діяльність лише у чітко визначених межах наданих законом повноважень та у визначений на рівні закону спосіб. До принципу верховенства права, окрім цього, також належать правова визначеність, заборона свавілля, доступність правосуддя, дотримання прав людини, рівність перед законом, заборона дискримінації [7, с. 11].

Виступаючи у якості базового принципу, верховенство права містить у собі низку складових, що впливають на законотворчу та законодавчу практику. Зокрема, Європейський суд з прав людини визначає низку критеріїв щодо форми, змісту та сутності нормативно-правових актів.

Так, за формою позитивне право має гармонічно поєднувати приписи законів та судову практику, сутність права як форми регулювання суспільних відносин. Особа повинна мати змогу передбачати юридичні наслідки своєї діяльності [8].

Принцип верховенства права визначає сутність усіх правових норм. Втручання у права особи можуть допускатися законом лише із визначеною ним метою. Державні інституції, зокрема, ті, що існують у демократичному суспільстві,

забезпечують належну імплементацію цього принципу [9, 10].

Верховенство права також означає рівність усіх осіб перед законом у своїх правах та обов'язках, що не заперечує потребу у врахуванні різниці між людьми, ситуаціями та умовами [11]. Зазначена різниця може бути врахована лише тоді, коли це прямо та явно допускається законом і не повинна створювати груп, що перебувають понад законом або щодо яких діють інші норми права.

Що стосується змістовного наповнення законодавства, то верховенство права має забезпечувати у законі положення, що чітко визначають межі та характер застосування дискреційних повноважень, унеможливають неправомірне обмеження владою прав особи, забезпечують визначеність, передбачуваність та доступність закону [12, с. 16]. Акти органів виконавчої влади не повинні підміняти собою закони або суперечити їм [13, с. 21].

Дослідження Венеціанської комісії містить вказівку на те, що безпека держави та її демократичних інститутів, посадових осіб та населення відносяться до життєво-важливих інтересів як суспільства у цілому, так і окремих осіб і можуть виступати підставою для певного обмеження прав людини, надання певним органам влади екстраординарних повноважень. При цьому не слід зловживати такими повноваженнями, що є характерним для авторитарних режимів, які використовують ці підстави для придушення опозиції, забезпечення власної влади. Отже, застосування таких повноважень має бути обмеженим як у часі, так і за умовами та обсягом. Безпека держави та суспільства можуть бути дієво гарантовані лише за умов демократії, що забезпечує верховенство права [14]. Це також передбачає наявність дієвого парламентського контролю та судового нагляду за діями органів державної безпеки, застосування режимів надзвичайного стану.

Поняття «верховенства права» включає різноманітні складові, що відносяться не лише до правового чи політичного життя, але також і до міжнародних, міжетнічних, загальноцивілізаційних відносин, включає у себе базові категорії природного права, досягнення правової теорії, практичний правозастосовний досвід, суспільну правосвідомість. Це робить цю категорію динамічною та змінною, такою, що не піддається обмеженню юридичною дефініцією [15, с. 7]. Не обмежуючись суто сферою правового регулювання, принцип верховенства права, що характеризується універсальністю та багатоманітністю, впливає на усі сфери суспільних відносин.

Корупція є явищем, що напряду суперечить принципу верховенства права. Її вплив призводить до ситуацій, коли рішення органів влади ухвалюються не відповідно до вимог норм права, а до інтересів окремих осіб чи груп, тобто є проявами свавілля. Рівність осіб перед законом зникає, що веде до руйнацій базових засад верховенства права. Це стосується усіх гілок влади, але особливо загрозу у контексті забезпечення верховенства права вона становить, поширюючись в органах судової влади, прокуратури та забезпечення правопорядку, які самі по собі покликані, у тій чи інших спосіб, протидіяти корупції.

Верховенство права становить невід'ємну частину демократії. В його рамках ставиться вимога, аби усі особи, наділені правом приймати рішення, ставилися до кожного із повагою, на ґрунті рівності, розумності та відповідно до приписів закону, при цьому кожен повинен мати право оскаржити будь-які дії влади в судовому порядку, відповідно до справедливих процедур. Як зазначав Т. Бінгем, «усі особи та інститути, як публічні, так і приватні, повинні підкорятися публічно створеним законам, що набувають чинності після їх прийняття і є звернутими у майбутнє, виступають основою для публічного правосуддя і дають можливість користуватися їх благами таким особам» [16].

Вимога щодо того, аби закони створювалися публічно та набували чинності наперед, будучи звернутими у майбутнє, стосується характеру законодавчого процесу. Визнаючи дискрецію як необхідну для діяльності посадових осіб, Т. Бінгем зазначає, що вона має бути обмеженою приписами закону таким чином, аби обмежувати свавілля та нераціональні рішення. Положення про те, що усі особи та інститути мають бути підпорядковані закону, стосується як приватного, так і державного секторів у тому сенсі, що посадові особи не повинні виходити поза межі визначених законом повноважень та застосовувати закон рівнозначно, безвідносно до статусу того, щодо кого чи чого цей закон застосовується, а також впливу на осіб, які приймають рішення щодо застосування норм закону.

Його положення щодо того, що кожна особа повинна мати можливість користуватися благами закону, означає доступ до правосуддя як у сенсі доступу до суду, так і справедливості судових процедур, належний характер їх застосування.

Очевидно, що верховенство права та дотримання прав людини не є синонімами, хоча значною мірою ці концепції взаємоперетинаються. Низка прав людини, у тому числі і закріплених на

рівні актів міжнародного права, також прямо чи опосередковано стосуються і верховенства права. Найочевидніше, цими правами є право на доступ до правосуддя, право на законного та компетентного суддю, право на вираження своєї позиції, неприпустимість подвійного покарання за одне і те саме діяння, недопустимість зворотної сили обтяжуючих норм, право на ефективний юридичних захист, презумпція невинуватості, право на справедливий суд. Інші права, такі як право на свободу вираження, заборона катувань, нелюдського та принижуючого поводження, стосуються принципу верховенства права опосередковано, зокрема, через право на справедливий суд.

До формальних критеріїв верховенства права відносять незалежність та неупередженість судової влади, дотримання офіційно встановленого порядку прийняття законів, універсальність їх застосування та відсутність зворотної сили, а також контроль судової влади над діяльністю виконавчої [17, с. 42]. Отже, принцип верховенства права має бути закріпленим на законодавчому рівні. Матеріально-правові критерії ґрунтуються на цінностях, які визначають належну правову систему, побудовану на принципі верховенства права. Це, зокрема, усунення внутрішніх конфліктів у суспільстві, передбачуваність політики та забезпечення законних очікувань громадян, а також гарантії від свавілля посадових осіб [18, с. 8-9]. Цим розкривається ставлення держави до індивідуума та його очікування щодо держави. Норми, проголошені законом, повинні реалізовуватися на практиці. Матеріально-правовий підхід послугоує втіленню певних моральних ідей принципу верховенства права у чинному законодавстві та правозастосовній практиці. Функціональний підхід дозволяє оцінити, наскільки ефективними є держава та право у захисті інтересів особи [19, с. 44].

В цілому ж принцип верховенства права визначає вимоги до усіх суспільних інститутів задля забезпечення прав людини. Очевидно, що принцип верховенства права не є тотожним принципу верховенства закону, адже основною вимогою до закону є його відповідність праву, що також є і ключовим критерієм правової держави [20, с. 341-342]. Цілком слушною є думка про те, що верховенство права означає і той факт, що право може існувати і поза інституціональною формою, тобто прийнятими нормативно-правовими актами, у формі рівного та справедливого виміру свободи, що проявляється у правосвідомості, є загальнорозумілим і придатним для врегулювання суспільних відносин [21, с. 175]. У цьому

сенсі саме право, а не закон виступають ключовим чинником, що обмежують державну владу. Джерелом як влади, так і права виступає народ, що також виступає ознакою демократичної держави.

На нашу думку, право має розглядатися не лише як чинник, що обмежує владу, а й визначає напрями її діяльності із забезпечення прав та законних інтересів громадян, у т.ч. і щодо забезпечення їх безпеки.

Заслугує на увагу думка про те, що принцип верховенства права обіймає три ідеї: відданість суспільства праву та порядку, пріоритет демократичних цінностей; у якості правової доктрини верховенство права обумовлює дії уряду правом, при цьому суд має виконувати функцію контролю над діями влади; у якості політичної доктрини право є засобом досягнення проголошених державою цілей, що відповідають критеріям законності та демократії [22, с. 109]. Отже, принципи верховенства права означають також і те, що дії органів державної влади мають бути обмеженими їх компетенцією, визначеною відповідно до закону - в іншому випадку вони мають проголошуватися судами нечинними. Суди, у свою чергу, мають повною мірою дотримуватися процесуального права.

Інші дослідники виділяють низку цінностей принципу верховенства права: функціонування держави відповідно до принципів права; забезпечення рівності громадян перед законом; забезпечення законності та правопорядку; ефективно та обумовлене законом правосуддя; забезпечення прав людини. Зазначені ідеї мають відповідати, у першу чергу, вимогам забезпечення справедливості [23, с. 28], прав людини.

На думку британського вченого Г. Уейда, принцип верховенства права визначається п'ятьма взаємопов'язаними ознаками: відповідність дій держави правом, що визначає повноваження виконавчої влади; обмеження дискреційних повноважень влади та запобігання зловживанням нормами закону; вирішення спорів щодо законності актів органів влади судами, що мають діяти незалежно від виконавчої влади; універсальність вимог закону для держави та особи, недопустимість привілеїв та виняткових повноважень щодо відмови застосувати норми закону; визначення відповідальності за правопорушення законом [24, с. 255].

У цьому контексті становить інтерес розмежування понять легальності та легітимності. Легітимність є однією із найважливіших ознак влади у демократичному суспільстві, змістом

якої є визнання та підтримка дії влади народом. Слушною є думка І. Жаровської про те, що, у той час, як легальність влади означає лише її відповідність нормам закону, передбаченим ним процедурам, легітимність означає ставлення суспільства до державної влади, сприйняття суспільством державної влади та її дій. У демократичному суспільстві прийняті владою рішення мають сприйматися суспільством як адекватні та справедливі, такі, що відповідають загальносуспільним інтересам та потребам суспільного блага [25, с. 21]. З іншого боку, не всі закони, прийняті відповідно до встановленої процедури, оцінюються суспільством як справедливі, а влада, навіть обрана у законний спосіб, може втратити довіру з боку суспільства, що веде до її делегітимізації [26, с. 12]. Якщо легітимність означає, що дії влади сприймаються громадянином як такі, що зобов'язують його та інших, то, у разі її делегітимізації суспільство втрачає таке відчуття, а вимоги влади сприймаються як незаконні, такі, що суперечать нормальному стану справ, навіть якщо вони є формально легальними [27]. Легітимна влада діє відповідно до принципу верховенства права, за якого людина виступає найвищою соціальною цінністю, а народ визначає пріоритети її діяльності. Це саме стосується і легітимізації закону, що може вважатися легітимним лише тоді, коли його норми відповідають правосвідомості суспільства, відображують історично досягнутий рівень соціальної етики.

Науковцями пропонуються три сегменти цінностей, що охоплюються поняттям верховенства права: визначення механізму державної влади шляхом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову, обмеженням її законодавчо визначеною компетенцією та унеможливленням узурпації; формулювання правового статусу людини через комплекс її прав та свобод, а також гарантій їх дотримання; забезпечення незалежності та доступності правосуддя [28, с. 10-11].

Висновок. Як у вітчизняній, так і у світовій науковій думці наявними є різні підходи до визначення поняття, природи та змісту принципу верховенства права, що й до цього часу залишається предметом дискусій. Цей дискусійний характер вказує як на складний та комплексний характер цього поняття, так і на його актуальність для сучасного стану демократичного розвитку.

Незважаючи на відсутність єдиного визначення цього терміну, його сприйняття на рівні правосвідомості робить його прийнятним для врегулювання суспільних відносин.

Спільним у підходах до визначення цього поняття є його зв'язок із ідеєю прав людини, а також забезпечення юридичної рівності громадян перед законом, що повинен відображати положення природного права.

Література

1. Dicey A.V. Introduction to the study of the law of the constitution. London: Macmillan, 1915. URL: https://files.libertyfund.org/files/1714/0125_Bk.pdf. (дата звернення: 07.12.2021)
2. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015. (дата звернення: 07.12.2021)
3. В ООН ухвалили декларацію про верховенство права // Економічні новини. 24.09.2012. URL: https://enovosty.com/news_abroad/full/v-oon-prinyali-deklaraciyu-o-verhovenstve-prava. (дата звернення: 07.12.2021)
4. Report on the rule of law - Adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session (Venice, 25-26 March 2011) CDL-AD(2011)003rev-e URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2011\)003rev-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2011)003rev-e). (дата звернення: 07.12.2021)
5. Мірило правовладдя. Коментар. Глосарій. Rule of Law Checklist. Венеційська Комісія Ради Європи, 2017. 168 с.
6. Серьогін С.В. Верховенство права в Україні: проблеми розуміння та застосування: монографія. Дніпропетровськ: Грані, 2014. 121 с.
7. Битяк Ю.П. Адміністративне судочинство як форма забезпечення верховенства права і законності. Право України. 2011. № 4. С. 4-12.
8. Крюслен проти Франції: Рішення Європейського суду з прав людини від 24 квітня 1990 року. Європейський суд із прав людини. Вибрані рішення: в 2-х т. Т. 1. М.: НОРМА, 2000. С. 668-675.
9. Темченко В.І. Принцип верховенства права у практиці Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України. Вісник Академії управління МВС. 2007. № 1. С. 68-74.
10. Веренігінг Векблад Блюф» проти Нідерландів: Справа від 25 січня 1995 року. Практика Європейського суду з прав людини: рішення, коментарі. 2003. № 3. С. 215-216.
11. Постанова Європейського суду з прав людини у справі «Партія благоденства («Рефах») проти Туреччини» від 13 лютого 2003 року URL: http://www.legalworld.ru/inc/main_st.php?products_id=67. (дата звернення: 07.12.2021)

12. Вереніґінґ Векблад Блюф» проти Нідерландів: Справа від 25 січня 1995 року. Практика Європейського суду з прав людини: рішення, коментарі. 2003. № 3. С. 215-216.
13. Козюбра М.І. Принцип верховенства права та вітчизняна теорія і практика / М.І. Козюбра // Українське право: матеріали Міжнародної конференції «Верховенство права: питання теорії та практики». 2006. № 1. С. 15-23.
14. Avis sur la protection des Droits de l'Homme dans les situations d'urgence adopté par la Commission de Venise à sa 66e session plénière (Venise, 17-18 mars 2006) URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?ref=cdl-ad\(2006\)015&lang=fr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?ref=cdl-ad(2006)015&lang=fr) (дата звернення: 07.12.2021)
15. Козюбра М.І. Верховенство права: українські реалії та перспективи. Право України. 2010. № 3. С. 6-18.
16. Tom Bingham, The Rule of Law. Penguin, 2010. 213 p.
17. Константий О.В. Щодо проблеми реалізації принципу верховенства права у сфері діяльності судової влади в Україні / О.В. Константий // Вісник Верховного Суду України. 2009. № 8. С. 41-44.
18. Fallon R.H., "The Rule of Law" as a Concept in Constitutional Discourse. Columbia Law Review. Vol. 97, No. 1 (Jan., 1997). P. 1-56.
19. Падалка Р.О. Верховенство права як основоположний принцип права. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. К., 2017. 195 с.
20. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: у 2-х кн. Кн. 2: Принцип верховенства права у діяльності держави та в адміністративному праві. К.: Конус-Ю, 2008. 314 с.
21. Колодій А.М. Принципи права України: монографія / А.М. Колодій. К.: Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
22. Barnett H. Constitutional and Administrative Law. New York: Routledge, 2011. 797 p.
23. Лукаїдес Л.Г. Принцип верховенства права та права людини: з особливим урахуванням прецедентної практики Європейського суду з прав людини. Права людини. Практика Європейського суду з правами людини. 2006. № 4. С. 25-34.
24. Wade H. Administrative law. OUP, 2009. 960 p.
25. Жаровська І.М. Легітимність державної влади у демократичній державі. Університетські наукові записки. 2009. № 3 (31). С. 20-23.
26. Сердюк В.В. Легітимність влади як один з її основних атрибутів. Юридична Україна. 2006. № 11. С. 10-15.
27. Кайдашов В.С. Легальність і легітимність: тотожність чи взаємовиключність? URL: http://www.rusnauka.com/21_NIEK_2007/Pravo/24070.doc.htm (дата звернення: 07.12.2021)
28. Савенко М.Д. Тлумачення Конституції та законів України Конституційним Судом України в контексті принципу верховенства права. Наукові записки НаУКМА. 2011. Т. 116: Юридичні науки. С. 9-14.

*Сичевський В. В.,
кандидат юридичних наук
здобувач Національної академії
Служби Безпеки України*